

Юлія ЛОГВИНЕНКО

© 2005

ДИНАМІКА ХАРАКТЕРУ СИМВОЛІЧНИХ ЗНАЧЕНЬ АРХЕТИПНИХ СИМВОЛІВ У СУЧАСНІЙ ПОЕЗІЇ (ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ)

У системі образно-метафоричних мовних засобів значне місце відводиться серіям словесних символів, що своїм концептуальним змістом відбивають різноманітні сторони буття, особливості бачення дійсності, образного осмислення картини світу.

Словесний символ лише умовно передає відношення між означуваним і тим, чим він (символ) означається або відповідає тільки одному означуваному. Отож мотивує своє значення не шляхом переносу (точніше, передовсім не через нього), а через фонові, супровідні знання, попередні уявлення. Категорія символу виявляє свій зміст і наповнення завдяки активній дії багатьох власне мовних і головне – позамовних (національних, культурних, соціальних, релігійних та інш.) чинників, що визначають його розуміння всіма членами даного соціуму.

Досвід, фонові знання, зумовлені реаліями навколишньої дійсності (геопсихічними умовами, особливостями побуту, історико-культурними чинниками), підтримують символічне значення. Постійні асоціації, що супроводжують символ, створюють підґрунтя для його вживання в складі фіксованих контекстів, різного роду словесних формул, визначають його здатність передавати глибинний зміст, ставати носієм тієї чи іншої ідеї.

У творчості І. Андрусяка можна знайти архетипні символи, що виражають значення спільні для великої частини людності. Вони одержують властиві їм риси через подібність природи, психіки людини. Мовний арсенал поета включає частину образів-символів, що пов'язані з міфотворчою діяльністю, демонологічними уявленнями українців. На ґрунті християнської ідеології в свідомості українців міцно утвердився символізм багатьох біблійних, євангельських понять-образів. Але ці традиційні образи-ідеї теж проходять стадії розвитку в свідомості автора з урахуванням змін у світоглядних переконаннях, національній культурі, релігійних сферах життя.

У зв'язку з широким, недостатньо чітко окресленим, скоріше внутрішньо відчутим, аніж до кінця пізнаним характером символічних значень, особливо в умовах індивідуально-авторського його осмислення в конкретиці поетичного тексту, воно може бути прихованим, менш помітним, але загальний зміст, загальна символічна мотивація полісемічного слова найчастіше зберігається, виявляючи ті значення, що йдуть від символу.

Полівалентність символічних значень, що розподіляються завдяки аналогії на різних рівнях реального, може виявлятися водночас у різних контекстах, ситуаціях завдяки дії аналогії й асоціації. Символ в І. Андрусяка є засобом не лише дзеркального відображення речі, а більш глибокого пізнання її сутності (що однак не утруднює їх розуміння) точніше кажучи, поступового упорядкування значення.

У власне мовознавчому витлумаченні слова-символу вирішальна роль належить ви-членуванню тих значущих, образних, оцінних й інших прикмет, які зрештою й дозволяють розрізнити символ і не-символ. До них можна віднести, насамперед, наявність

образного значення, що, як правило, сприймається як загально національне явище, осмислене всією спільнотою на ґрунті одного й того самого колективного досвіду, викликає близькі асоціативні й оцінні характеристики. Водночас постає проблема вмотивованості слова-символу словом-не-символом. Мотиваційні зв'язки при символізації можуть пояснюватися як позамовними, так і власне лінгвістичними чинниками, оскільки саме виникнення слова-символу тягнеться коренями, з одного боку, в історико-культурне національне середовище, з іншого – в зумовлені загально народними уявленнями про змістові підвалини.

Проте мотиваційна база багатьох слів-символів залишилася непрозорою, побудованою на досить складних, для нашого часу мало зрозумілих асоціаціях (особливо це стосується давніх символів-архетипів, міфологем; порівняйте, наприклад, різне наповнення символів *сонце, місяць, ріка*). Тому складність визначення вмотивованості/невмотивованості символічного значення пояснюється самою природою слів-символів.

Архетипні - вихідні, основоположні символи, за К. Г. Юнгом [3, 147] супроводжують людину споконвіку, вони зумовлені матір'ю-природою. Архетипні – “первинні образи” не несуть цілком визначеного міфологічного начала (мотиву), що є їх сумнівним репрезентантом. Архетип є лише тенденцією до утворення деяких уявлень мотиву, що можуть коливатися в конкретних варіантах, не втрачаючи базової схеми. Архетипні образи лягли в основу міфології, релігії, мистецтва, філософії. Завдяки науці та релігії між свідомим і несвідомим, точніше, підсвідомим, утворюється розрив, але з часом у людській психіці несвідомі процеси органічно поєднуються, як наслідок, - архетипні образи-символи входять у сферу свідомого. Психічна енергія старих архетипів і їх вплив на людину зменшуються, входять у рамки освяченої культурою загальнолюдської символіки.

Один із найдавніших символів, що їх виробило людство,- вогонь уособлював життя, радощі буття. Ритуальне поклоніння вогню поступово набувало форм словесної символізації, вело до створення численних образно-метафоричних контекстів із стрижневим компонентом *вогонь*, що передає досить широку палітру значень. *Вогонь* як носій ідеї життя, буття відповідає загальній філософській концепції оптимістичного сприйняття дійсності. З поняттям *вогню життя, вогню надії* пов'язаний образ світла, що має здолати пітьму, темряву як ознаку смерті, загибелі. В І. Андрусяка *вогонь* – це образ страшної, непоборної сили, що здатна спалити все живе, протистояти такій силі здатні лише сміливці, інші гинуть під вогненним мечем:

...дмухаєш на метелика
щоб не обпектися
бо якщо є метелик
то поблизу має бути вогонь...
("Ріка-2", зб. "Дерева і води").

Слово-поняття *вогонь* може створювати широке коло асоціацій. Наприклад: *вогонь* – час:

...вітер
навздогад гортає
твое волосся
так
як вогонь
сторінка за сторінкою
повільно пожирає
книгу...
("Вітер...", зб. "Депресивний синдром")

Завдяки здатності вміщувати об'ємне поле ідей-образів на основі поняття *вогонь* на-шаровуються численні супровідні поняття. Показово, що їх розвиток і перетворення можуть бути часом несподіваними:

...явори порубано на *дрова*

жовтий пес на *згарищі* блює
 голову івана богослова
 служниця до кави подає...
 (“Легко ніби помахом крила...”, зб. “Депресивний синдром”)
 ...ти загортаєш її в *жар*
 такого як є
 з корінцем всередині...
 (“Ріка-2”, зб. “Дерева і води”).

Поряд із вогнем, світлом *вода* – творець усього суцього, одна з основних стихій, що утворили Всесвіт; звідси всесилля, могутність, всеохопність води. Як підкреслював М. Костомаров, вогню – началу чоловічому в міфології слов`ян передуює начало жіноче – вода, животворна матерія [2; 218]. Світло й тепло пробуджують воду; вона народжує й годує весь світ, від неї – річки, ліси, трави (розуміння води як основи плодючості). Але вода – Божа кара, адже її дія викликала Всесвітній потоп (за Біблією). Вода – це символ очищення, Божої благодаті, отже, вода має надзвичайні властивості, потаємну, ледве не містичну силу.

Із архетипом-символом *вода* пов`язані уявлення про небуття, смерть, забуття. В світобаченні І. Андрусяка *вода* – сила, що несе загибель, символ минучості всього суцього; вода передає почуття безвиході, відчаю, що веде до смерті. У збірці “Дерева і води” вода здебільшого створює паралель до поняття горя, журби; з плином води відходять щасливі дні, наступають тяжкі часи, за водою спливає життя:

...ти знаєш яка природа
води що до риб
 печаль її благородна
 висмоктує душі рибам...
 (“ Ти знаєш...”, зб. “Дерева і води”).
 ...і що кожен з нас
 є могильником власного щастя
 замішаного на *воді*...
 (“ Ріка-2”, зб. “Дерева і води”)
 ...тримаймося приходить смак *води*
 у роті кисне ладаном і постом
 (“ Облога”, зб. “Дерева і води”).

Вода в символічному значенні – це і життєдайна сила, що має подолати спрагу-тугу:

...і загорнувшись в листя і сушу
 в гори і *води*
 в сад і зело
 виригну душу
 випльону душу
 все
 віддягло...
 (“Текст як відмазка”, зб. “Дерева і води”).

Образ-символ *вода* ускладнюється від конкретики предметної назви, що визначається рецепторно, до поступового ускладнення, узагальнення, набуття рис всебічного архетипного поняття – такий шлях нерідко проходить слово в процесі символізації. Зовні наче й лагідна, спокійна вода несе в собі таїну:

...тонкого сну зникоме відображення
 на дні ріки – чи доживеш до дна...
 (“ Тонкого сну...”, зб. “Дерева і води”)

Від давніх-давен образ води пов`язаний з поняттям швидкого плину часу, життя:

...кумедні фігурки твоїх рис
 торкатимуться *води*
 і старітимуть...
 (“ Ріка-3”, зб. “Дерева і води”).

Основні компоненти символічного значення слова вода – життя, час, життєдайність, очищення, забуття, небуття, смерть, журба.

Ще з язичницьких часів *кров* спрималася як невід’ємний атрибут жертвоприношення. *Кров* асоціювалася в християнстві з мучеництвом Ісуса Христа. В “Старому заповіті” *кров* виступає як жива істота, уособлення правди, спокути Бог говорить Каїну: “Що ти зробив? Голос *крові* брата твого взиває до Мене з землі” (Біблія. Старий Завіт. Книга Буття). *Кров* убитого не дозволяє землі родити, віддавати свою силу:

...оргія глodu і каменя
царство сина твого
на тисячу літ
кров на тобі
кров на мені
кров на вікні
я вже не єва
я
вже
не
є...

(“Каїн”, зб. “Дерева і води”).

Усвідомлення *крові* як компонента жертви відбилося в ритуалі причащення до мук Христа через пиття вина:

... а кому це потрібно
тобі чи мені
чи винові що знає правду...
 (“Вирок поезії”, зб. “Полювання на саваота”)

Це традиційне для християн сприйняття *крові* засвоєно українцями, які вбачають у ній символ мучеництва, єдності з Богом:

...ми однієї *крові*
я і бог
 (“Каїн”, зб. “Дерева і води”).

Слово-символ *кров* пов’язується з найвизначнішими етапами в житті людини: народженням, смертю, жертвою, ширше – з поняттям добра і зла; інакше кажучи, образ входить у коло категорій перевтілення: життя - в смерть, добра – у зло:

...не покори прошу
не *крові*
краси ножа...
 (“Ad hominem”, зб. “Шарга”).
...одинадцять тисяч звірів проливають *кров* на сцені
одинадцять тисяч люду вивергають матюки...
 (“Це розріджене повітря...”, зб. “Депресивний синдром”)
...коли стече *кров*
і підміє останній корінець
врослої в цеглу трави
тоді лише місце
свідчитиме про твою самоту...
 (“Ріка-2”, зб. “Дерева і води”).

Основні компоненти символічного значення – *жертва, мучеництво, спокута*.

Слова-символи визначають свої можливості за умов достатньо прозорого контексту; в зв’язку з цим постає проблема окреслення меж словесного оточення, мінімального й достатнього для реалізації символічного значення. Водночас образ-символ, що здебільшого виявляє себе в ключовому слові, “притягує” до себе інші компоненти тексту, суттєво позначається на його метафоричній, образній структурі; зрештою, можлива символізація інших слів, конкретного мовного відрізка загалом.

Виникає система розгалужених смислових зв’язків, асоціативних рядів, інших сукупностей, що в своїй єдності – залежно від задуму й манери поета – створює своєрідні

словесні комплекси, текстові об'єднання, що часто визначають високий художній рівень і майстерність твору в цілому. Саме такі зв'язки між словами-символами різних тематичних груп формують ті тексти, в яких визначаються їхні зближення, розходження, перетинання одне з одним, протистояння тощо. Тому при з'ясуванні ролі й місця слова-символу в поетичному творі доцільним є розгляд бодай окремих виявів варіативності, в орбіту дії якої "втягуються" символічні назви.

Компоненти значення слова-символу можуть вступати в синонімічні й антонімічні відношення з компонентами значень інших слів-символів. Такі зв'язки збігаються з системою організованими значеннями слів поза їх символічними виявами, але частіше зближення і протиставлення символічних значень не відповідає відношенням слів-прототипів. Скажімо, на основі таких компонентів-символів як "краса", "жіночість", синонімічно зближуються між собою слова-символи "вишня", "верба"; як слова-прототипи вони мають спільні значення (відносно до одного виду рослин-дерев), однак це ще не дозволяє розглядати їх як синонімічний ряд.

Ще складніші відношення встановлюються між семантично опозиційними словами-символами: *місяць – сонце, ріка – берег, вогонь – вода, життя – смерть, любов – ненависть*.

Найскладніше було визначити опозиційні відношення в полі значень *сонце – місяць*. За фіксованими текстами не простежується зв'язок цієї опозиції з поняттями "живий" – "мертвий". Опозиція слів-символів *сонце і місяць*, зрештою, лежить у сфері поетичного мовлення: *сонце* асоціюється зі світлом, бажанням; *місяць* – із потаємним, прихованими пристрастями.

Звичайно, пов'язані між собою слова символічного значення нерідко виходять за межі синонімічних чи антонімічних відношень; їхнім підґрунтям служать розгалужені асоціативні зв'язки. Виявляючи себе в наближених контекстах, такі слова-символи утворюють аперцептні ряди, часом достатньо прозорі щодо свого походження, часом – більш приховані, глибинні. Виникає широке коло близьких слів-понять символічного спрямування; створюється картина світу метафізичного, часом трансцендентного, але така міфологічність глибоко вмотивована, зумовлена історичними й психологічними чинниками.

З іншого боку, в опозиційні відношення вступають ще два начала, що виявляють себе в системі символів – чоловіче (світло, вогонь) й жіноче (земля, вода); їх поєднання й дає життя. Отож ці начала не відокремлені одне від одного, і тут виявляє себе символіка небесних тіл, природних явищ, рослин і тварин. Зрозуміло, що між цими двома парадигмами немає суворих меж, і ті сили, що несуть певне значення, можуть бути представлені в чоловічому і в жіночому вимірі.

Розглядаючи власне мовні передумови вживання словесних символів, досить важливо чітко окреслити контекст, що спричинився, бодай сприяв виявленню символічного значення; скоріше, очевидно, можна говорити про загальне смислове спрямування, мовну тканину всього твору, ту картину світу, що ним маніфестована. Скажімо, образ-символ *дош*, що його використовує І. Андрусак у вірші "І знову дощ і знову знову знову" (зб. "Депресивний синдром"), здавалося б замкнений вузькими рамками однієї поезії, однак ідея нудьги, безнадії, що з нею пов'язана, може бути до дінця осмисленою в межах не лише короткого відрізка тексту, а й на тлі всієї збірки з її провідною темою втрачених ілюзій.

Нерідко один і той самий образ-символ, залежно від ідейно-естетичних засад художнього твору, набуває різного витлумачення, може змінювати оцінку характеристики на протилежну. Скажімо, слово-символ *вітер* має значення невтримної стихії (в. "Троянда для піночета", зб. "Повернення в галапагос"), а в інтимній ліриці стає ніжний, пестливий ("Панночко з блакитними очима", зб. "Депресивний синдром").

У системі поетичного мовлення відбувається складний процес взаємодії слова-символу із змістовою організацією твору, зумовленого природою поняття слова-

символу. Функціонування словесного символу в поетичному тексті несе помітний відбиток його образно-сислового значення як певної абстракції, загальної ідеї, що водночас знаходить свою реалізацію в межах конкретної поетичної структури.

Там, де художнє бачення поета породжує образ-символ із виразними рисами авторської індивідуальності, можна говорити скоріше про те, що нового вніс митець в осмислення образу, в чому його оригінальність. У спостереженнях над мовою й стилем поета, зокрема щодо використання ним слів-символів, неабияке значення набуває становлення безпосередніх джерел, звідки автор не лише одержував символічні образи, а й запозичував систему їх художнього опрацювання. Серед символічних образів велике значення мають національно-культурні компоненти, котрі в умовах текстового оточення нерідко актуалізуються, символізуються, набувають рис образності.

Опрацювання слова-символу може здійснюватися різними шляхами. Суттєва відмінність існує, зокрема, між словами-архетипами, що утвердилися як споконвічні, притаманні самій природі людини (*вогонь, вода, кров*) й власне національними, зумовлені історичними, культурними, соціальними, релігійними й іншими чинниками (*верба, вишня, голубка* тощо).

Інший підхід до словесної символіки ґрунтується на визначенні тематичних груп. Це, зокрема, слова-символи біблійні (*Христос, ангел*), космогонічні (*місяць, зорі*), назви явищ природи (*вітер, блискавка*), рослин і дерев (*верба, тополя, явір*), птахів (*сова, лелека, голубка*), тварин (*вовк, заць, кінь*), частин людського тіла (*серце, око*).

Такий підхід є вигідною позицією для опанування принаймні найбільш загальних слів-символів, що ними користується поет.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрусак І. Деревя і води.- Х., 2002.
2. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. – К., 1994.
3. Юнг К. П. Архетип і символ. – М., 1991.